

NAGY MIKLÓS

KÉT SZÁZÉVES JÓKAI-REGÉNY

(AZ „EGY MAGYAR NÁBOB” ÉS A „KÁRPÁTHY ZOLTÁN”)

I. fejezet

Szinte sarkvételszerű igazságként hangoztatta irodalomtörténetírásunk az utóbbi időben, hogy Jókai politikai társadalmi nézeteiben a haladó közép-nemesség képviselője. Nem ártott ezt újból meg újból elismételni akkor, amikor még mindig kísértett a „polgári Jókai” történetileg és irodalomtörténetileg egyaránt megalapozatlan feltevése. De nem szabad, hogy mint végleges zárótételben nyugodjunk meg benne. Az igazság az, hogy Jókai útja az átlagos középnemesei magatartástól 1846 és 1880 között sok ponton erősen eltér: egy olyan hatalmas és a nemzeti élet minden rezdülése iránt oly fogékony tehetség, mint Ő, szükségképpen elevenebb kapcsolatba került a kispolgári és dolgozó tömegekkel, mint kortársainak javarésze. Nem, Jókai nem hasonló az 50-es, 60-as évek idején sem az irodalmi Deák-párthoz, sem az olyan sekélyesebb fajta ellenzékiekhez, mint pl. Tóth Kálmán, akik akkor egy egész kiterjedt csoport jellegét adják meg! Nagy választóvízként hatottak a magyar értelmiségre a korszakalkotó politikai fordulatok, 1848—49, a Bachék bukása után bekövetkező interregnum (1859—1862) és végül a kiegyezés. Jókait e „lélekserelő időkben” az jellemzi, hogy túlmegy osztálya átlagának követelésein, de végül törekvései mégsem tudnak találkozni a legkövetkezetesebb harcosok útjával. Elsősorban azért nem elégszik meg a liberális birtokos nemesség elképzeléseivel, mert jobban él benne az önálló polgári Magyarország utáni vágy, mint bennük, nagyobb a nemzeti büszkesége, semhogy a félmegoldásokat elfogadhassa. De a függetlenséget egyedül biztosító plebejus forradalmiságot már 1849 elején Debrecenben sem akarja vállalni, s így a békepárt soraiba kerül, amelytől pedig hazafias érzése, Kossuth-tisztelete választja el. Az önkényuralom gyengülése idején és a Schmerling-korszak alatt is az Ausztriától való különválás híve, de az ő nézeteire is rányomja bélyegét az emigráció politikai egyoldalúsága. A hazai társadalmi követelményeket, a parasztság mozgósításának nélkülözhetetlenségét nem látja, s a változást főként külső erőktől: Garibalditól, III. Napoleontól, majd az Ausztriát leverő porosz fegyverek győzelmétől várja.

Nagy erővel tiltakozik kezdetben a kiegyezés ellen, a közös ügyek vállalása tekintetében magával Tisza Kálmánnal is szembenáll, 1869-ben a választások alkalmával a 48-as párttal, az emigránsokkal akarja egyesíteni a bal-középet, hogy aztán élére állhasson az Alföld Kossuth-váró népének s számára gazdasági függetlenséget, nemzeti hadsereget, szélesebbkörű választójogot és más demokratikus reformokat harcoljon ki. De amilyen jól látja a közvetlen tennivalókat, ugyanannyira visszatartják liberális alapelvei a dolgok gyökeréig hatoló változtatásoktól: felismeri a munkásosztály szervezkedésének jelentőségét, csodálja a parasztság erejét, de a földosztási kísérleteket „kommunisztikus izgatásoknak” tekinti, amelyekkel épp oly kevéssé azonosulhat, mint az Általános Munkásegylet első sztrájkjaival. Így válik a független, Ausztriával csupán az uralkodó személyén át összekötött Magyarországról megalkotott elképzelése is egyre inkább utópiává, mert valóraváltását nem az igazán hazafias elnyomott osztályoktól, hanem pártjának és Tisza Kálmánnak kormányrakerülésétől várja. És mégis: s végül vereségbe, szomorú megalkuvásba futó küzdelem során sem hunynak ki szívéből a márciusi fiatalok nemesi liberalizmuson túllépő eszméi, s ha ezeket mint politikus és újságíró nem is tudja következetesen szolgálni, mint író felragyogtatja őket legszebb alkotásaiban.

Jókai alapvető elgondolása az 50-es években a reformkor folytatása, olyan nemzeti egység létrehozása, amelyben a birtokos nemességen kívül a parasztság, polgárság és az arisztokrácia is részt vesz. Abban, hogy az arisztokráciát e szövetség tevékeny, sőt vezető részesének óhajtja, vagy egy nagy adag a kor illúzióiból, de elsősorban mégsem a téveszméket kell hangsúlyoznunk megítélésében. Ez az illúzió történetileg szükségszerű, néhány plebejus demokrata kivételével általános az akkori értelmiség körében s Jókai esetében alapjában véve előrevisz, hiszen az önkényuralommal szembeni ellenállásra acélozza meg. Azért is másodrendű Jókai értékelésében az arisztokráciára vonatkozó elgondolás, mert ő kortársaihoz képest hamar kiábrándult a főnemesi vezetés gondolatától: tanúbizonysága ennek 1857-ben írt Dózsa-dramája, a Magyar Sajtóban ugyanezen év során megjelent cikkei, majd a három évvel később kiadott „Szegény gazdagok”. A Dózsa-dráma alap gondolatának romantikus következtelenségeivel és művészi gyengeségeivel együtt is merész cselekedet volt akkoriban; GYULAI, aki mindenáron politikai tárgyilagosságról igyekszik meggyőzni az olvasót, ezeket az árulkodó sorokat mondja el a témaválasztás meglepő voltával kapcsolatban: „Nem fejtegettem, hogy Dózsa így fölfogva jelen politikai viszonyaink közt nem éppen jótékony hatású, hogy behegedt sebeket téphet föl, melyeket érinteni a költőnek is csak óvatosan szabad.” Nagy port vert fel 1857-ben az Akadémia anyagi támogatása körüli cikksorozata is. A konzervatív körök kivétel nélkül helytelenítették Jókainak azt az elgondolását, hogy nagyarányú adakozásra van szükség, melyben a főuraknak kell élenjárniok egy millió forintot gyűjtve össze a

legnagyobb magyar tudományos intézménynek. Az óvatoskodó, nyilván az osztrákok beavatkozásától féltő hangokkal szemben, Jókai a nép kezdeményezését a gyűjtésben való egyenrangú szerepét domborítja ki: „A nemzet közérzete előtt az a napszámos, ki egy nemzeti intézet-épületéhez ingyen hordta a követ, mindig oly becsülésben fog állani, mint az a főúr, ki amak telkét ajándékozá”. Később pedig a „történelmi nevek” visszahúzóódását látva, egyenesen így érvel 1857 júliusában: „Nem várhatunk tovább. Ha egyszer a nagy nevek hordozói nem állnak a hazafias mozgalmak élére, a nép szívében túlömlik a részvét s tovább nem vár sem Mózesra, sem Áronra . . . aki ekkora lelkesedés láttán még tartogatja skrupulusait, az lusta, hanyag ember, nem más.” A Szegény gazdagok lapjain pedig nemcsak kalandregénybe illő titokzatosságra akadunk, hanem Hátszeghy báró közömbösségének, a közügyek iránti teljes érzéktelenségének megrovására is. Igaz, a báró román és a feddő szavakat is román pópa mondja, de a kijelentések éle magyar fülekben is visszhangozhatott . . .

Az arisztokrácia vezetőszerepének egy ideig való elfogadása nála is, mint általában e korban, Széchenyi-kultuszban nyilatkozik meg. Ám a kor Széchenyi kultusza általában Kossuth-ellenességet jelent, mint ahogy a reformkor folytatását is 1849 elutasításával együtt hirdeti a Pesti Napló táborá. A forradalom mellett ugyan már Jókai sem áll ki, de nem is óv folytonosan tőle, s nem is válik világnézetének alapjává az a Kemény Zsigmond-féle realizmus, amely a nemzeti álmokról való lemondást s a szűkös valósághoz való alkalmazkodást, belenyugvást tanítja. Persze igaz az, hogy Keményék a középúton jártak, voltak olyan nemesi nacionalista, ósdi elképzelések, amelyekkel szemben az ő józanságuk nagyon is jogosult volt az ötvenes évek során. De már néhány évvel később a valóság tiszteletére való intésük egyre egyértelműbben a kiegyezés és a nagyon is korlátozott nemesi liberalizmus kritikátlan elfogadásának szükségességét jelenti. Fel kell figyelni arra, hogy regényeiben Jókai Széchenyi mellett egyenrangú, sőt művészileg rokonszenvessebbé tett alakként lépteti fel Wesselényit, azt a Wesselényit, aki a 40-es évek közepén Kossuth felé húzott, s akit Kemény Zsigmond igaztalanul csak a régimódi sérelmi politika folytatójának tekintett. Míg a Pesti Napló köre állandóan óv a forradalomtól, sőt mindenfajta érzelmi szélsőségtől s ezzel is nyilvánvalóvá teszi, hogy egyenes örököse az 1849-es békepártnak, addig Jókai elbeszéléseiben hosszú ideig a függetlenségi harcok dicsőítője, s regényeiben forradalomellenes célzást alig fedezhetünk fel. Mindez azzal magyarázható, hogy a békepárthoz való tartozás korántsem volt mély politikai szükséglet számára. Békepártiságának egyetlen nagyobb szerű irodalmi bizonyítéka ebben az időben a „Gyémántos miniszter”, erre azonban sohasem hivatkozott, s még 1875-ben is kihagyta a forradalom alatt megjelent munkák gyűjteményéből. Kétségtelen azonban, hogy a forradalmi radikalizmussal nem ért egyet, ezt bírálja is, de korántsem Kemény Zsigmondék következetes,

teoretikus forradalom-ellenességével, hanem inkább ötletszerűen az utópista elvek kigúnyolásával és nagynéha az internacionalizmus meg nem értésével. Jellemző példája ennek az a beszélgetés, amit a *Bárdy-család* című novellában az ifjú Bárdy folytat Numa tribunnal: „Mi nem a nemzetiségért fogtunk fegyvert, hanem a világszabadságért. — Azt rosszul tevétek. Nekem mindegy, akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám s népemet emelje fel; míg te megosztanád néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csakhogy uratlan hazában élhess.” Az utópista tervezetések kissé kabarézú bírálatára bukkanhatunk a „*Vándoroljatok ki*” című elbeszélésben. Van azonban a Pesti Napló körének egy részlet-előnye a reformkor megítélése tekintetében Jókaival szemben: Kemény és a többiek egykori centralista magatartásuknak megfelelően, jobban látják a magyar ellenzék vármegyei korlátait Jókainál (pl. Kemény: Férj és nő), de túlságosan is hangsúlyozzák ezeket, hogy ez által Kossuthot és táborát is kisebbitthessék. Ennek a megállapításnak fényénél láthatjuk csak annak az anekdotának értelmét, amely szerint Kemény kijelentette Jókairól, hogy a régi közigazgatást épp oly kevésbé ismeri, mint az újat. Talán abban is különbséget láthatunk, hogy Keményék inkább elítélik a „régijó táblabírákat”, s velük együtt a nemesi vidékiességet, a maguk széchenyies agrárkapitalista programja nevében, míg Jókai éppen az arisztokráciából való kiábrándulás kezdetén, 1857-ben fordul a régi tekintetes urakhoz, a középrétegekhez a legfelsőbbel szemben.

2. fejezet

Már maga Jókai kijelentette, és azóta közhelynek számít a megállapítás, hogy e két regényben jutott először közel a realista ábrázoláshoz. 1848 előtt különjárt romantikája és realizmusa: a realista valóságmegfigyelésből csak kis humoros zsánerképekre futotta. A nagy művészi igényekkel fellépő romantika, — amelyben már ott feszengett nemcsak Vajda Péterén, de a Fiala Magyarország körén felnevelkedett társadalomkritikája is, — életismeret híján elsekélyesedett, s a különleges szenvedélyek, fantasztikus kalandok és bizarr környezetleírások hajszolásába merült. A forradalom, szabadságharc s a bujdosás ideje elűzték a francia romantika különös félhomályát Jókai írásaiból, közelebbhozták a nemzeti élet nagy célkitűzéseihez, de mindennapjaihoz és jellegzetes típusaihoz is. Azonban a cenzura lehetetlenné tette a közelmúlt bemutatását, így a *Csataképek* szerzőjének a magyar régmúlt és a mesés Kelet bemutatásához kellett folyamodnia, ha szólni akart korához. A török világ és a „magyar előidők” témája azonban a Vörösmarty-féle romantika beáramlását jelentette az elnyomatás első évtizedének irodalmába. A fantasztikum már idillibb volt, mint a *Hétköznapok* lapjain, a korábbinál gyakrabban vegyültek bele adomás részek, s a különleges szenvedélyeket is

kezdte kiszorítani a nemzeti erények heroizáló festése. De azért az erdélyi fejedelmek népszerű regényei még elég messze voltak a történelmi igazságtól.

Az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* elsősorban azzal közeledett a realitáshoz, hogy a történelmi szükségleteket az eddiginél jobban ismerte fel bennük az író. A múlt megelevenítésével már nemcsak a nemzeti érzés ébrentartását akarta elérni, mint Vörösmartyék, hanem a polgári átalakulás folytatása mellett is érvelni kívánt. Ezt a célt valóban legjobban a reformkor rajzával lehetett elérni, s Jókai cikkeiben (*Magyar Sajtó*, 1857.) is állandóan azt hirdette, hogy e korszak ábrázolása nemzeti életünk megismeréséhez és külföld előtt való megismertetéséhez minden másnál fontosabb.

A realizmus térhódítását jelenti a liberális-hazafias szellemű társadalomkritika megjelenése, amely már a környezet, a mindennapi élet egyes mozzanatainak tipikust kereső bemutatásával járt együtt. A romantika visszaszorult az arisztokráciához fűződő nemzeti illúziók tárgyalásába, a cselekmény színességének feltűnő keresésébe, amely megszépítette, megnagyította az 1825-ös esztendőök eseményeit. Nyomait meg alálhatjuk a jellemzés egyoldalúságában, a szatirikus társadalombírálat még kis kiterjedésében. Néhány motívum alaposabb elemzése minden felsorolásnál világosabban megmutathatja, hogyan fejlődött az író a realizmus irányába, milyen vonatkozásban, milyen intenzitással élt nála töretlenül tovább a romantikus művészet.

Mayer Fanny Szentirmay iránt érzett szerelméhez hasonlót nem egy Jókai-regényben találhatunk. Elég, ha itt a „*Törökvilág Magyarországon*” Azraeláról és Feriz bégről szóló fejezeteire gondolunk (Szerelem tévedései, A halál előtti éj, Az áldozat). Ott Azraela szerelmes reménytelenül a hozzá hideg, fölényes Feriz bégbe — itt Mayer Fannyt emészti szerelem a megközelíthetetlen Rudolf után. De a hasonlóság ellenére mily szembeötlőek a különbségek! Mily keresett exotizmus az első esetben — mennyi lélektani igazság, sőt a kor pszichológiájára jellemző vonás a másodikban: ha Azraela esetében a reménytelen érzelmes szerelem lélektanilag és kortörténetileg valószínűtlen motívum, hiszen a háremek érzéki légkörében felüött 17. századi odaliszkról van szó, annál jobban illik mindez a németes kultúrájú Pozsonyban élő, a külső világtól elzárt, ábrándozásra szoktatott Fannyhoz. Az odaliszk a szerlem hatására egészen hihetetlen áldozatkészséget mutat az imádott férfi iránt, melyért attól semmiféle viszonzást sem remélhet, sőt egyenesen azt hiheti, hogy saját élete feláldozásával csak Feriz bég kedvesének megszabadítását segíti elő. Mégis zokszó nélkül megy a halálba, s jutalma mindezt csak egy szánalomból homlokára lehelt csók.

Mayer Fanny ily exaltált lelkiségtől nagyon is távol áll. A gróf iránti szenvedélyét erkölcsi megfontolások, a jó hírnévre való ügyelés szorítja gátak közé. Szentirmay sem áll valamilyen földöntúli magasságban fölötte, mint Feriz Azraela fölött, hanem meghatódik az asszony őszinte érzelmein és boldog házaselete sem tudja feledtetni vele Fanny szenvedéseit.

A Kárpáthy Zoltán árvíz-jelenetei feleletet adhatnak arra a kérdésre, miben áll Jókai valóságát színező, azt romantikus költészettel megtöltő ereje. A kritikai realizmusnak s méginkább a naturalizmusnak vannak pátoszalan, objektív hangú képviselői, értekező modorú, szociografáló, erősen tényleíró alkotásai, s mindezek hatására ma sokszor azt is *romantikusnak* véljük Jókaiából, ami más stílusiránnyal is megférhet, mert elsősorban nem *romantikus*, hanem patétikus, heroikus színezetű. A nagy csapás leírásában sem a rendkívüli méretek, az izgalmas cselekmény, az elemek tombolása, vagy Wesselényi odaadó önfeláldozása romantikus. Maga Wesselényi írja naplójegyzeteiben (Vasárnapi Ujság, 1888.): „Általában pedig meg kell vallanom, így veszélytől és borzalmaktól körülvéve érzettem, miszerint ily helyzet s ily munkásság elemem. Fejemet tisztábban fontolónak, véretem nyugodtabban folyónak . . . soha nem éreztem.”* Sokkal jellemzőbben romantikus az a mód, ahogy a veszélynek az uralkodó osztályokra tett hatását leírja: itt szinte csak két ellentét végletet ismer: a Wesselényiek, s a főhercegek hősiességét, meg a kozmopolita mágnásfiúk gyűlöletes cinizmusát. Pedig Wesselényi naplója híven mutatja, hogy a hősök és az embernek alig tekinthető degenerált csemeték között még hányféle magatartásbeli változat volt. Szerinte pl. Széchenyi nem sokat törődött a mentési munkálatokkal, mert már elkésett arról, hogy vezérszerepet játszhassék bennük, Károly György gróf pedig cselédeinek restségét nem tudván legyőzni, „tehetetlen lágysága miatt” hajóját tétlenül vesztegelni hagyta. De nehézkesnek mutatkozott a németajkú patriciusokból álló pesti tanács is a döntő pillanatokban, majd pedig félt a rebellis Wesselényi kezében hagyni a mentés irányítását.

Az árvíz példája is mutatja, hogy Jókai romantikájának egyik legalapvetőbb vonása: az élet kiélezett (többnyire elvontan erkölcsi alapú) ellentétekben való látása, az átmeneteknek, a fejlődés „ravaszságainak” (Lenin kifejezése) elhanyagolása, az erkölcsi tulajdonságok gyakran fogyatékos összekötése az osztály vagy intézmény társadalmi életformájával. Mégis az ellentétek harcának középpontba állítása, a széles történelmi szemhatár nagy érdeme Jókai életművének, követendő példa mai irodalmunk számára is.

Azzal, hogy a mondanivaló, a művészi világnézet közelebb kerül az élethez, természetesen együttjár a tematika és a regényszerkesztés új módszere, új helyzetek, motívumok, színterek stb. kiválogatása is. Jókait indulása — eltekintve humoros zsánerképeitől — szorososan Suehoz, Kuthyhoz, Nagy Ignáchoz a nyugati romantika hanyatló ágához, s annak hazai utánzásához fűzte. Magyar mestereinek műveiben élesen elvált egymástól a jól megfigyelt életképek vékony rétege és a nemzeti jelleg nélküli nagyvárosi bűnügyi történet, amely a társadalombíráló mondanivalót hordozta. Csakhogy a társadalom hibái, sebei csak igen korlátolt részben nevezhetők BTK-ba ütköző

* Újabb szemelvényes kiadás: Erdély öröksége. IX. Erdélyi arcok. Bp. é. n. 153—4. l.

cselekménynek, s így az egyoldalúan bűnügyi témakör a valóság elszegényítéséhez vezetett, az izgalom hajszolása pedig egyenesen eltorzította a magyar élet arcát bennük.

Lényegében a *Hétköznapiok* is ilyen bűnügyi regény volt (ha egészségesebb nézeteket is mutatott, mint Kuthyé) a városi erkölcsrajz több-kevesebb elemével. Az Egy magyar nábobban és Kárpáthy Zoltánban új tematika és regénytípus jelent meg, amely nem Suera emlékeztetett többé, hanem a reformkori magyar társadalmi regények legjobbjaira; a nemzedékek egymásutánja, az elmaradottak megváltoztatása, a fiatalság küzdelmes felnevelődése volt már Fáy: *Bélték házá*nak tartalma, s ez kelt most hasonlíthatatlanul művészebb formában életre a két Jókai-regényben. De nem szakadt el az író kora magyar irodalmának másik jellegzetes bonyodaljától, az örökösödési pertől sem, amely a maga jogi vonatkozásaival és a hozzá kapcsolódó kisebb-nagyobb intrikákkal már a Falu jegyzőjében is megjelent és Vas Gerebennek is állandó eszköze maradt.

Az Egy magyar nábob és Kárpáthy Zoltán két generáció regénye, voltaképpen családregegy. bármilyen szokatlan gondolat is ez azok számára, akik a Rougon—Macquart családon és a Budenbrookson keresztül ismerték meg ezt az irodalmi formát. A két Jókai-műből azonban nemcsak Zola átörökléstana hiányzik, hanem a modern családregegy számos más ismertetőjegye is: csak néhány főalakjuk közös (Szentirmay, Abellino), a két nemzedék közötti lassú átalakulás ideje nem látszik, s elmosódik a család anyagi alapja, miliője is a Kárpáthy Zoltánban.

Ki a főhőse az Egy magyar nábobnak? Legjobb talán ha a nábobra szavazunk, de ne felejtjük el, hogy a párizsi jelenetsorban vele egyenlő fontosságúvá növekszik Rudolf, míg a regény utolsó harmadában Fanny szerelme körül forog minden. Mindez arra mutat, hogy a regénynek voltaképpen nem egy főhőse van, hanem egy központi konfliktusa. Ez akörül forog, hogy elterjedhet-e az új szellem a nagybirtokosságban, amely megszünteti a Kárpáthy Jánosok barbár maradiságát és az Abellinók züllött világpolgárságát. A nábobnak tehát *átalakult* kell győznie unokaöccse ellen, de ebben segítőre, vezetőre van szüksége, aki a nemesség leghaladóbb, emberi nivoltában is legrokonoszevesebb rétegéhez tartozik. Ez Szentirmay Rudolf, akinek lazán kapcsolódó „előtörténete” is ott áll előttünk magyarázatképpen. Már sokkal erősebben a fővonalhoz tartozik a Fanny köré koncentrálódó eseménylánc: Voltaképpen az ő tragikus meghasonlásában is Szentirmay jellemének nagyszerűségéről kapunk új oldalról képet, hiszen a haldokló Fanny egyetlen fiát bízta rá nevelésre. Azért bízta rá, mert a grófot egy önmagánál magasabbrendű világ képviselőjének tartja, akit csak távolról tisztelhet, de magához le nem vonhat.

Mayer Fanny története a tragikum minden lehetőségét magábanhordja: szenvedélyei másfelé vonják mint erkölce, egyik oldalon a lelkiismeretfurdalás

másikon a sivár boldogtalanság vár rá. Első pillantásra igazat kell adnunk GYULAI PÁLNAK, aki hibáztatta Jókait, hogy a belső összeütközés komorságától visszariadva, nem vitte el hősnőjét az öngyilkosságig. Ám a további vizsgálódás mégiscsak megmutatja, hogy a tragikum itt nem lenne helyénvaló: az egész mű világnézetének kellene ehhez megváltoznia, hisz ez a fontos esztétikai kategória nemcsak innét hiányzik, hanem általában Jókai művészi világképéből.

A tragikum lényege: a végsőig helytálló akarat bukása a kor követelményeivel, a dolgok rendjével szemben. De Jókai optimizmusa (olykor illúzióval, utópiával táplált optimizmusa) nem engedheti meg az eszményi törekvések bukását. A szabadságharc, a forradalom kitörése, az ő számára nem történelmi tragédia, mint Keménynek. 1848–49 leverése is csak átmeneti állapot szemében s a kapitalizmus ellentmondásainak feloldásában is bízik egy jó ideig. A hűbéri Magyarország képviselői — Marx szavaival a régi rend védői — vagy megjavíthatók nála hazafiságuknál fogva (pl. a nábob) vagy törpe és utálatos figurák, akikből hiányzik a tragikumhoz szükséges emberi nagyság (Rideghváry). A tragikum hiánya ellentmondásos eleme Jókai művészetének egyrészt azt a távolságot mutatja, amely elválasztja Kemény Zsigmond és körének pesszimizmusától, kiábrándultságától, másrészt kiemeli gyengeségeit; azt, hogy nem ismeri fel a földesúri világ embertelenségét, s utópizmusa számára hengerli a kapitalista Magyarország útját. A tragikum hiányát bizonyos mértékben előkészíti már nála a konfliktusok letompításának, vagy tisztán a magánéletbe való átvitelének gyakorlata is. Gondoljunk Kőcserepy érzelmes megtérésére, amely kissé feledteti Dabronyi felbéréssel végrehajtott aljas gaztettét vagy Jenőy Kálmán és nagyanyja ellentétére az *És mégis mozog a föld*-ben, ahol a kezdetben még világnézeti gyökerű szembenállás az öregasszony részéről egyre inkább személyes jellegűvé válik. Ám a konfliktus gyengítése korántsem olyan állandó vonása Jókai világképének, mint a tragikumtól való tartózkodás.

Fanny tragikuma csak akkor lehetne teljes, ha a nábobbal kötött házassága gonosz, értelmetlen környezetbe, a Kutyaalviak világába sodorná, ahonnan hiába próbálna kitörni bármilyen irányba. De erről szó sincs! A fiatalasszony elől csak a szerelmi boldogság van elzárva, egyébként oly sok jót tehet, amennyit csak akar, gyermekében még éppen megtalálhatja élete célját. A Kárpáthy Zoltánban is szemléltető példát olvashatunk arra, mennyire idegen Jókaitól a tragikus megoldás. Szentirmay halála alig okoz változást a cselekményben, a regény alaphangját meg éppen nem változtatja meg. Az új eszmék győzelme, Kőcserepy teljes visszavonulása igazában csak a gróf meggyilkolásával kezdődik!

Száz év óta sokat kifogásolta a kritika az Egy magyar nábob szerkezetét. Joggal mutattak rá arra, hogy a párizsi részletek tisztára epizódokból állanak s két olyan női alak játszik bennük fontos szerepet, akik a továbbiakban

teljesen kiesnek a cselekményből (Chataquéla, Mainvillené). Nem jellemző vonása a Jókai regényeknek az ilyen töredezett szerkezet, ám annál elválaszthatatlanabbul hozzájuk tartozik a környezet, a színtér változtatása. Szentpétervárról indul és Bécsbe csap át a forradalmi honvédelem eposza, a *Kőszívű ember fiai*, a *Fekete gyémántok* Párizsban, Bécsben, Pesten meg Bondaváron játszódik le. Zárkány Napoleon (*Az élet komédiásai*) a párizsi követségen csakúgy otthon van, mint egy magyarországi hercegi kastélyban. A cselekmény országhatárokon áttörő dinamikája azonban a *Fekete gyémántok* és a *Kőszívű ember fiai* esetében sőt még a meglehetősen alattuk álló *Az élet komédiásaiban* sem vezet olyan szerkezeti fogyatkozáshoz, mint az *Egy magyar nábob* lapjain. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy az említett művekben Jókai olyan központi konfliktust talált, amely köré bátran tömöríthette a legkülönbélebb színterek cselekményeit. A *kőszívű ember fiaiban* az alapvető összeütközés annyira nemzetközi jellegű, a főúri udvari reakció és a polgári szabadságeszmék képviselői között történik, hogy a lehető legtermészetesebbnek érezzük a kamarilla izgatását megjelenítő bécsi színtér állandó jelenlétét. A nemzeti kapitalizmus és a hazátlan spekuláns tőke összecsapása el sem képzelhető a nyugati élet bemutatása nélkül, s így a *Fekete gyémántok* kompozíciója is egységessé válik. Nagyjából ugyanezt lehet elmondani *Az élet komédiásairól* is, ahol viszont a háborús veszély elhárítása teszi szükségessé a párizsi közjáték beiktatását.

Ám a nábobhoz hasonló konzervatív típusok átalakulásához nem sok köze van a franciaországi epizódoknak. Jókai így a párizsi környezetet az *Egy magyar nábob* gerincével csupán két elég vékony szállú, inkább értelmileg kikövetkeztethető, mint művésziileg kidomborított motívummal kapcsolja össze. Egyfelől Abellinó már itthon megkezdte Griffard bankár útján a hálót szőni nagybátyja ellen, másfelől itt lesz az életunt Szentirmayból reformer, aki majd Jancsi úr szellemi vezetőjévé is válhat. Azonban bizonyos, hogy e szerkezeti lazaság ellenére is megragadó, fontos részleteknek lehetünk e szakaszban tanúi, hiszen Barna Sándor jellemének nemessége a hazafias reformer főurakkal való együttérzése csakúgy kibontakozik Párizsban, mint Abellinó léha nemzetietlensége. „A mesét illetőleg tulajdonképpen az egész első kötet egészen el is maradhatott volna, ha alakjaim jellemzésére okvetlenül nem szükségeltetnék” állapítja meg Jókai találó önbírálattal műve második kiadásának utószavában.

Egészen más a Kárpáthy Zoltán felépítése, amely egyike Jókai legjobban megszerkesztett műveinek. Félreérthetetlenül Zoltán áll a középpontjában s a történetet világosan részekre tagolják azok a nagy összecsapások, amelyeket a haladók pártja vív Kőcserepy körével; ide tartoznak mint fordulópontok a Nemzeti Színház megnyitása, Zoltán örökségének megszerzése, Kőcserepy bukása a választáson, a párbaj, és Kőcserepy teljes visszavonulása.

A két regény eszményi főhősei a reformkori főnemesek soraiból kerülnek ki. Szentirmay, Kárpáthy Zoltán egyaránt a birtokon okszerűen gazdálkodó nagyurak, akiknek kisebb mezőgazdasági gyáraik, papírmalmaik, különleges állattenyésztük és mindenekfelett tanult, művelt, emberként megbecsült jobbágyaik vannak. Ez a típus éppenséggel nem új irodalmunkban. Már Fáy megrajzolta elődjét Rónapataký személyében, Kuthy Lajos pedig a középbirtokos Vámos jószágán találja meg az eszményképet. Ezen a birtokon a földesúr hozzátartozói új gazdasági ágakat ismertetnek meg a jobbágyokkal, kórházat létesítenek számukra, együtt szórakoznak velük, hálájukat pedig igyekeznek sértő leereszkedés nélkül fogadni: „Kevésvártatva kilépett a házból a család a helybéli kálvinista pappal. 'Éljen kegyes urunk!' kiálta összesen az ünnepi csoport. Barátotok, édes fiaim, nem csak uratok, mondá... Vámos.”* A típus legfőbb jegyei Jókainál is megmaradnak: kapitalista gazdálkodás, emberszerető gondolkodás a jobbágyokról, művészet — s irodalom pártolás. Érdemes felfigyelni Kemény másfajta felfogására az újító földesúrral kapcsolatban. A „Ködképek a kedély láthatárán” Jenő grófja valóságos porosz katonai rendszabályokkal akarja „civilizálni” birtokát s végül tragikusan elbukik a parasztság, sőt közvetlen hozzátartozóinak ellenállásán. Birtokát ismét előnti a maradi életforma, a nép szabad semmittevése... Szokás mindezt úgy értelmezni, hogy az író az osztrák önkényuralmat akarta kigúnyolni, amely erőszakkal akarta boldogítani alattvalóit. Lehet ebben a meggondolásban valami igazság, de azt hiszem arról sem szabad megfeledkezni, hogy Kemény a gyökeresen változtatni akarókat mindig elítélte s ezért a forradalmár típusát könnyen torzíthatta doktrinér, erőszakkal reformáló földesúrrá. Ez persze nem azt jelenti, hogy Kemény e művében ne vallotta volna az agrárkapitalista fejlődés szükségességét, de úgy látszik ezzel kapcsolatban is sok kétely élt benne, hiszen Jenő grófnak nem tud méltóbb ellenfelet adni a passzív, szinte alig cselekvő Villemont—Randonnál s a parasztokban sem az önkény elleni jogos tiltakozást, mint inkább a renyhesség és elmaradtság hagyományához való makaes ragaszkodást mutatja be.

Ezzel szemben Jókai bízik abban, hogy ezeket a célszerű újításokat a nép örömmel fogadja és ennek megfelelően idilli harmónia jön létre a „hálás jobbágy” és a nemesszívű, birtokára visszatérő Kárpáthy Zoltán között. Sohase téved azonban olyan szélsőséges arisztokrata imádatba, mint Vas Gereben, akinél ebben a vonatkozásokban sokhelyt egészen nevetséges részletekre akadhatunk. Így az „Egy alispán” lapjain a valóságban korhely, országos botránnyhósként dárídózó Keglevich Miklóst megtettesült gáncsnélküli lovagnak teszi meg, aki jó útra téríti Józsa Gyurit és barbár bandáját, sőt ilyen sorokat ír róla: „Nem mert megházasodni, véghetetlen jó szíve ezer szemrehányást tett neki, ha e gondolat meglepte. Jobbágyait kimondhatatlanul

*Kúthy Lajos: Hazai rejtelmek. Bp. 1906. II. k. 215. l.

szerette, hisz gyermekeinek vélte őket, kiket az isten az ő gondjaira bízott ; s nehogy egykor megházasodván saját gyermekei elvonják e szeretetet . . . önmagát áldozta fel . . . megmaradt nőtlen embernek.”¹ Irodalmunk további fejlődése során is foglalkozott a nemzeti életnek ezzel az alakjával : 1900 után azonban a megváltozott társadalmi viszonyok következtében már ennek teljes időszerűtlenségét, sőt komikussá válását hangsúlyozta. Ez történik például a „Színek és évek”-ben Telegdy Péterrel. Mások szembeállították a felülről jövő népboldogítást az „agrárszocialista” törekvésekkel anélkül, hogy a történelmi távlatokat becsületesen igyekeztek volna megragadni. (Nagy Endre : Apostol a Hódságon.)

Szentirmayék példamutatásával szemben Kárpáthy János testesíti meg a magyar parlagot, a bomló feudalizmus minden terhes ellentmondását. A nábob kitűnő illusztrációja Széchenyi tanításainak a gazdag, de elmaradottsága miatt semmire sem menő, valósággal az inség határán járó földesúrról. Jókai szinte kifogyhatatlan barbár szokásainak, öntelt nemesi nacionalista gondolkodásának, a közügyek iránti érdektelenségének visszaadásában. Természetesen sokat merített az irodalmi előfutároktól, így különösen Bélteky Mátyás jellemzéséből, de a döntő különbség az, hogy ő alakját elsősorban anekdotákon keresztül mutatja be. György Lajos lelkiismeretes kutatása teljesen világossá tették (Erdélyi Múzeum, 1940) hogy függ össze az Egy magyar nábob a Józsa Gyuri anekdotakörrel. De éppen e kutatások alapján láthatjuk, hogy mennyi az anekdotakörben nem szereplő, társadalmi leleplező erőt jelentő vonást festett Jókai a portréra. A szerzői elbeszélések persze nem *hangsúlyozzák* a nábob szórakozásainak embertelenül durva mozzanatait, de azért ha mellékesen is. hűségesen megemlékeznek a lovardai szórakozások alkalmával megvadított paripáktól agyontaposott parasztlányról, és a kastély botrányos orgiáiról. A Józsa Gyuri anekdotakörben és Vas Gerebennek ugyanezzel a témáról szóló regényében (*Egy alispán*) a nábob szerelmi életéről egy szó sem esik! Természetesen Jókait erősen mérsékelték írói céljai, amelyek a nábob megjavulását írták elő, illúziói, és az ötvenes évek közszelleme, amely a feudális múlt bűneinek felelevenítését nem nagyon tűrte. Későbbi regényeiben már erősebb társadalombírálat érződik a hasonló földesurakkal szemben : Bálvándy és Csollán Berti nem javulnak meg az És mégis mozog a föld-ben, Karcsatály, a Rab Ráby hőse betyárrá züllik és megdöbentően cinikus tettekre vetemedik. (Pl. egyházi szertartással esket össze két lovat.) Ez a cinizmus megvan Topántyban (*Mire megvénülünk*) is és nem hiányzik azért Kárpáthy Jánosból sem. Saját tekintélyét, osztálya előítéleteit, egyházban adott ideológiai támaszát sem veszi túlságosan komolyan ez az agoni-záló életforma.

* Vas Gereben : *Egy alispán* Bp. 1899. 158. l.

Miért is venné komolyan, hiszen nem kell magát erkölcsösnek mutatva képmutatással megalapoznia uralmát, szilárdnak látszik körülötte minden. Jókai egyik nagy tette elődeihez képest, hogy a parlagi magyar festésében nem riad vissza a szélsőséges helyzetek megragadásától: a nábob külön ötletei csúcspontot érnek el nála a Török-szakad csárda felgyújtásában, vagy Abellinó házasságkötéssel való letromfolásában. De ezeket az első pillantásra hihetetlennek látszó cselekedeteket nagyon jól tudja lélektanilag indokolni. A nyers anekdotái anyag nagyszabású — bár a romantikus ugrásoktól nem mentes — lélekrajz keretében lüktető életre kel. Ha összehasonlítjuk a Vas Gereben nyújtotta Józsa Gyuri-portrét (*Egy alispán*) Kárpáthy János figurájával, egy kicsit az az érzésünk, mintha a primitív krónikás után a modern tudatos költő szavát hallanók. Csábít az összevetés, — bár némi nagyítás van benne — mintha Ilosvai után Arany Toldija kerülne a kezünkbe! Azért áll csak félig a hasonlat, mert csupán a megjavulás előtti nábob mérhető ily magas művészi mértékkel, a későbbiekben rajza már sokat veszít a plasztikusságból.

Hanem az első rész! A vadabb kitörések mellett a bohókás furcsaságok s az öreges ellágyulások felbukkanása milyen kerek egésznek alkot! Torzságában is száználmas, barbárságában is valami mélyen emberit őriz Jancsi úr alakja: „Belőle sem látszik egyéb az arcánál, de az arcvonások és a szemek oly szokatlanul képesek meglepni a szemlélőt; egy eltévedt lélek látszik e szemekben, mely tán döntő nagy eszmékre volt hivatva s fátuma, környezete, elhagyatása miatt kereste a szokatlant a kicsiségekben s most, mintha önmagában bámulna el oly mereven tud nézni; . . . kivált midőn szemeit behunyja s az álom elsimítja a dült körvonalakat, oly ős patriarchális tekintetet vesz fel az arc, hogy az ember atyjára gondol utána.” Jókai éreztetni tudja, hogy egy többre hivatott élet veszett el benne, s az elnyomó osztályhoz tartozó ember olyan világot alakított ki, amely őt magát is korlátozta. Ez a felismerés azonban inkább egyes biztos kézzel ábrázolt jelenetekből csendül ki, mint a mű egészéből, vagy éppen Jókai közléséből; az utóbbi nem mond többet, mint hogy a már Fáynál is középpontba állított újszerű, polgárabb nevelés elvét emeli ki: „Bár gondoskodtak volna rólam így. Bár apám kincseimnek felém vezetőt, férfit nyert volna meg, ki megtanított volna rá, mint használnam a másik felét?” — jegyzi fel a nábob élete elhibázottságáról testamentumában.

Az öreg Kárpáthy elemzése azt mutatja, hogy milyen egyoldalú nézetet hirdettek Gyulaiék, Péterfyék, s az ő nyomukban számtalan kisebb esztéta és tankönyvíró, amikor csak megbo csátó iróniával tudtak beszélni Jókai emberábrázolásáról! Valóban hány jól megfigyelt, tipikus ember sűrög-forog még itt a két regényben: a Mayer-házaspár. Keeskerey. Tarnaváry septemvir, Bogozó fráter, Maszlaczký. De ne is folytassuk tovább! Vannak egy töről fakadó szereplők, akik mégis egymástól jócskán különböző egyéniségek maradnak. Tarnaváry nyakas magyar, miként a vén nábob, de sokkal csendesebb „polgárosultabb” már; Keeskerey meg Maszlaczký az intrikus ellen-

szenves szerepét játsszák, de a prókátor szögletessége, erőszakossága ugyancsak elüt kollégája szalonias lényétől, a korabeli mágnás körökhöz illő fölényes romlottságtól. És ezek a valószerű írói teremtmények nemcsak anekdotáknak köszönhetik létrejöttüket, hanem a szerző egyéni megfigyelőképességének, önálló, a külföldi realistákon nevelkedett nézeteinek is. Mindaz, ami Kőcserepyné szeretet nélküli, vénkisasszonyosan merev gyermeknevelési elveiről elhangzik, nemcsak Jókai — sajnos nem eléggé gyakori — igényeit tanúsítja szereplői szellemi arcának megrajzolására, hanem egyúttal Dickens tanulmányozását is elárulja.

3. fejezet

Népiesség a kor uralkodó irodalmi jelszava, Arany Jánostól és Gyulaitól a legutolsó Petőfieskedőig, a Meánecsek Istvánokig, mindenki erről beszél. Míg a Petőfieskedők többnyire néprajzi anyagként, egy-egy vidék exotikumaként kezelik az egyébként mindig idillien boldognak látott paraszti életet, mások azzal árulják el a parasztság-lelkétől idegen nemesi vagy kispolgári elindulásukat, hogy moralizálva kívánják „jóra tanítani” a falvak népét. Nagyon nehéz feladatra vállalkoznánk, ha jellemezni akarnánk Jókai népiességét, az azonban bizonyos, hogy sokkal kevésbé téved e tekintetben zsákutcába, mint prózaíró kortársai, s a népiesség ranglétráján valahol Arany Jánostól nem messze kellene kijelölni a helyét, már akkori teljesítményei alapján is!

Elsőnek is nézzünk szembe a népiesség szempontjából legkönnyebben megtámadható figurával: Kiss Miskával. A pünkösdi lófuttatás napján még semmitlen, ismeretlen parasztlegény, aki Jancsi úr kontóján élheti világát aztán egy évig, mert megnyerte a versenyt. Jobban állja a nábob mihaszna kompániájának próbáját bárki másnál, s amellet nemhogy tönkremenne, mint cimborái, hanem leleményességével, kártyás „tudományával” csinos vagyont és nemességet is szerez magának, hogy aztán továbbra is a nábob közvetlen környezetébe tartozzék, s a Kuttyfalviak barbárságával szemben a józanabb álláspontot képviselje.

E vázlatosan elmondott történetből is kitetszik, mennyire hiányzik a jobbágsors súlyos valósága a Kiss Miska epizódjából. Életpályája teljesen egyedülálló, kivételes, csupán abban a vonatkozásban világít meg mélyebb társadalmi törvényszerűséget, hogy feltárja, mennyire romladoznak már a nemesi jogok bástyái, mennyire könnyű áttörni rajtuk. Kiss Miska betör a Werbőczytól körülzáncolt várba, erre alkalmassá teszi esze, ügyessége, s eddig rendben is lenne a dolog: de vajon módszere, mellyel a sikert eléri, vidám és problémátlan sütkérezése a rendi világ fentjén, a parasztság értékes képviselőjévé avatja, jogosulttá teszi azt az elismerő, szerető bemutatást, melyet az író juttat neki? Nem kellene-e őt kevesebb elragadtatással, több

bíralattal ábrázolni éppen azért, hogy meglássék: nem ez a jobbágyságból való szabadulás igazi útja? Elvégre Kiss Miska nem Toldi Miklós, aki országotmentő tettével emelkedik lovagi sorba, az ő eljárását aligha tekinthetjük másnak, mint az egyéni érvényesülés érdekes, de nem mindenben rokonszenves példájának. Jókait itt az anekdóta iránti érdeklődése vitte ingoványos talajra. Kétségtelen, hogy sikerült egészen újszerű, a reformkori romantikától eltérő módon megírni a jobbágyfiú harcát a feudális előjogokkal, de ez már nem a nemzeti jelleget emelte, mint Kárpáthy János és Abellinó konfliktusának rajzában, hanem túl könnyelmű megoldásának bizonyult. Vannak azonban megragadóan friss részletei szép számmal még itt is: emlékezzünk csak a pünkösdi király megválasztására, vagy arra, hogyan vágja földhöz az ellen-szenves kocsmatöltelék Kutyalvit Kiss Miska — de azért az utóbbi mégis messze van attól a demokratikus tartalomtól, amit Juon Tára meg Hátszegi báró viaskodása fejez ki majd a „Szegény gazdagok”-ban.

Jókai sohasem vetette meg a városi életet, nem rekedt meg a patriarchális népiességnél, mint Vas Gereben, aki a civilizációnak csak a hátrányait emlegette. Meggyűlölve Bachék „polgári” rendszabályait így fakadt ki a jó Gereben a „Nagy idők, nagy emberek” utószavában: „De végignézvén a vén Európának minden népét, civilizációját felcserélni semmi kedven sincsen.” Majd így folytatja böles „nagy urakat” idézve: „...ha mi ismernénk a népnek állapotát idegen országokban is, azt mondanánk, hogy ami jobbágyunk úr, ki húst, pecsenyét, tésztákat eszik, jó bort iszik.*

Hogy ez a kijelentés a magyar jobbágy sorsának milyen hallatlan — szinte Kisfaludy Sándorra emlékeztető — szépítgetését tartalmazza, arra kár szót vesztegetni. Viszont Jókai nemcsak az agrárkapitalizmust hirdeti, hanem magukat az ipari és kereskedelmi pályákat is ajánlja Vatha lázadásáról írt cikkében (1858 Vasárnapi Ujság): szerinte az új Vathák „a meglévőnek, a megszokottnak védői, az újítás ellenei, ... akik félnek róftól, mérlegtől, cirkalomtól, vésőtől, ecsettől”. Bizik abban, hogy a nemzet nem fog utánuk menni: „És a magyarból lesz művelt tudós ember, lesz élelmes kereskedő, lesz derék iparos... lesz minden, ami az új kor fiait dicsőségben is nagyságban egyenlőkké teszi; ...anélkül, hogy megszűnt volna jó magyar maradni.”

E kijelentésével teljesen egybehangzó a regényben a két iparos Boltay uram és Barna Sándor bemutatása. Beünnöklátja Jókai a polgári Magyarország pilléreit s élesen szembeállítja őket a Mayerékhez hasonló törött gerincű, mágnásokhoz dörgölődő hivatalnokokkal. De ilyen polgári hivatalnoktípus — természetesen sokkal nagyobb arányokban Kőcserepy is, aki viszont a hatalmon levő reakció kész eszköze. Az ötvenes években Bécs támogatta a városi polgárság egy vékony rétegét, hogy felhasználhassa őket a hazafias középbirtokossággal szemben. Innét erednek Jókai művészetében a Kőcse-

* Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Bp. 1906. 423. l.

repyhez hasonló ellenszenves polgári figurák, akikkel szemben minden rokon-szenve a majdani nemzeti polgárságé, az iparosoké, komáromi szekeres-gazdáké, debreceni civiseké, kecskeméti módos gazdáké. Barna Sándor jellemzésében Jókai a fiatal külföldet járt iparosok legkiválóbb képviselőjét emeli ki, aki valósággal az ifjú Táncsicsra emlékeztet Rousseauéért való lelkesedésével. E társadalmi réteg előremutató vonásait hangsúlyozza, azokat amelyek még egy zavartalan demokratikus fejlődés esetén is csak hosszú évek után váltak volna elterjedté. Hogy mennyire a dolgozó ember szeretete kellett az új típus megragadásához, azt világosan mutatja az összehasonlítás Gyulai Pál „*Glück Szerencse ur*” című 1856-ban keletkezett elbeszélésével. A Berlinbe szakadt magyar iparos Gyulai számára enyhén komikus figura naiv büszkélkedésével, papucsférji mivoltával és könnyű becsípetségével. Bízást elmondhatjuk, hogy Jókai népiességének egyik főérdeme: nincsenek maradi, patriarchális elvei, a városi dolgozókat is a néphez számítja, s így jut el majd később a hatvanas évek végén a munkásosztály társadalmi súlyának felismeréséhez.

Parasztábrázolásaiban sem bukkanunk az etnográfiai érdekességek hajszolására, provincializmusra, de az idilliségtől, a népéletnek és az alsó falusi nemesség életének összekeverésétől gyakran nem tudott szabadulni. Van sok mélyen gondolkozó és mélyen érző parasztja már ebben az időben is, de különösen később nagy regényeiben (És mégis mozog a föld, Kőszívű ember fiai, Rab Ráby), nagyszerűen ismeri a népköltészetet, Petőfi novellái után prózában első művésze a népies stílusnak. Mégis kétségtelen, hogy inkább a parasztság jobbmódú rétegeinek életét, s abból is leginkább az ünnepnapokat látta s munkásságából — néhány szórványos esetet (Régi jó táblabírák, Rab Ráby Dacsó Marci nevű ácsmesterének sorsát) kivéve — hiányzik a jobbágyi elnyomottság, a paraszti tragikum mélyreható rajza, nehéz mindennapi munkájának megelevenítése. Viola megformálásának nincs nála igazi folytatása, de, tegyük hozzá mindjárt, nincs a kor más regényíróinál sem, sőt még Mikszáthnál sem, egészen Tömörkényig és Móriczig! Hosszú évtizedeken keresztül az volt a hit 1849 után, hogy a jobbágyfelszabadítással lényegében megoldódott a parasztság minden kérdése; s legkevésbé figyelhettek fel írónk a parasztság sebeire az elnyomatás idején, mikor a nemzeti egység érdekében el kellett feledkezni mindenről, ami a nemességet nyugtalaníthatná, amikor még egy Eötvös is a legteljesebb bizalommal írta a „gyarapodó paraszt-ember”-ről szóló életképeit, s lassan Arany is eltávolodott 49 előtti demokratikus népiességétől.

Az anekdota hatása kevés Jókai regényben mutatható ki olyan könnyen, mint itt. Nemcsak egyes szereplők jellemét rajzolja meg ennek segítségével, csattanós fordulatokban (Tarnaváry, Bogyó ősjogász, a nábob környezete), nemcsak az élőbeszéd utánozhatatlan adomázó ízeit keveri bele az előadásba — hanem voltaképpen a történet alapját is belőle meríti. Az „Egy magyar

nábob” fundamentuma Kárpáthy János kései házassága, ez az ő mindent halomradöntő sakkhúzása Abellinóval vívott tromfot tromfra halmozó játszmájában. A Jó és Gonosz versengése így hamisítatlan, a korra jellemző anekdotikus színekbe öltözik itt, megváltoztatva az egész cselekményváz hatását. A korábbiak során már kitértünk arra, hogy az örökség motívumához való visszatérés, a Fáy—Eötvös regénytípus előtérbe kerülése jellemző a két regényre az előbbi Victor Hugo, Sue-utánpótlásokkal szemben. De ki kell bővítenünk ezt azzal, hogy a cselekményfejlesztés mozzanatai viszont jellegzetesen anekdotikussá lettek az „Egy magyar nábobban: SÓTÉR ISTVÁN mutat rá arra Eötvös monográfiájában, hogy az alispánné celszövései a Falu jegyzője lapjain számos sablonos rekvizitumot újítanak fel (iratlopás, beszélgetés kihallgatása, intrikus prókátor stb.). Milyen frissen, jellegzetes magyar virtuskodásként hatnak ezzel szemben a fordulópontok itt! Valósággal nemzeti koloritjuk van Eötvös porlepte, nemzetközi kelléktárból kikerült motiválásához képest.

És mégis az akció egyes nagyobb távlatú, több lélekrajzot kívánó helyei már nem férnének be az anekdota szűkreszabott köntösébe, hanem ilyenkor a romantikus felfogás gyors változásokat és ellentéteket kedvelő jellege bontakozik ki. Szentirmay Rudolf átalakulása éppúgy a hazafias kötelességre való rádöbbenésből és a szerelemből következik, mint a Szentpétervárról hazatért Baradlay Ödöné. Mindkettőjükben a byroni hős, a nagy különálló veti el hívős fölényét, hogy érző szívére hallgasson s mindkettő korábban „felesleges ember” volt. „Nem a máj és lép betegsége ez, hanem a léleké, és többnyire a nagy lelkeké. A tétlenség átka ez mindazokon, kiknek rendkívüli szellem-erőt adott a sors... De ők kikerülték, nem keresték a tért, mely számukra ki volt mérve, s büntetésül ostorrá vált rájuk nézve éppen e lélekerő, mert üresnek látta a világot és haszontalannak mindent mi benne van...” — jellemzi Jókai tisztánlátó szemmel az ifjú gróft. Egyébként Szentirmay átalakulása sok tekintetben gondosabban kidolgozott, mint Baradlay Ödöné, hiszen itt nagyobb szerep jut a léha semmittevők meggyűlölésének és a haza felvirágzása feletti reménynek.

4. fejezet

Szentirmayak és Kárpáthy Zoltánok mindenkor az irodalomtörténet-írás legvitatottabb jellemei közé tartoztak. Túleszményitettséjük felháborította nem csupán a tisztos közép-szer vallóit, de a lélektani realizmus múltbeli híveit is, egyszerre tetszetek a világot fiatalos rajongással megváltoztatni akaró ifjúnak és a realizmusellenes művészi irányok (neoromantika, szürrealizmus stb.) apostolainak. A múltban nem egyszer igyekeztek őket tankönyvírók és kritikusok nyíltan haladásellenes gondolatok szekerebe fogni: a naciona-

lizmus, úri előkelőség, népet béklyózó demagóg osztálybéke hirdetőinek tekintették őket az 1925-ös centennáriumon az ünnepi szónokok és tanfelügyelők. Már a nagy íróért lelkesedő Ady is felismerte, hogy a „Jókai embere” Apponyi Albertoknak szolgál példaképül. Mindez nagyon is alkalmas volt arra, hogy a felszabadulás után hosszú éveken át a gyanú és bizalmatlanság nyirkos ködjét kavarja köréjük. Ám kétségtelen, hogy a haladó romantika teremtményei többségükben, nem zsongítói, altatói, hanem serkentői akarnak lenni koruknak. Gyakran illúziókból, megvalósulhatatlan utópiákból születtek, hiszen a Kárpáthy Zoltánok az arisztokrácia új nemzeti küldetését, a Berend Ivánok a magyar polgárság valóságban soha meg nem vívott antifeudális és gyarmatosításellenes küzdelmét, a kispolgári „szocializmus” elveinek valóra-váltását vállalták magukra. Ez mindenestre torzulásokat okozott, irreális, esetleg misztikus vonások beáramlását segítette elő, különösképpen a 70-es évektől fogva Jókai művészetébe. De nem ez az egyedüli gyengeségük. Teljes mértékben érvényesül bennük a romantikus típusalkotásnak az a sajátsága, hogy az árnyalatokat, összetettséget mellőzve, a jellemet egy uralkodó vonásra korlátozza az író. Ez természetesen alapjában nem realista módszer, hiszen a realizmus nagyjai már a kritikai realizmus előtt is a maga sokoldalúságában mutatták be az embert, ha ki is emelték, középpontba is állították egy vagy több tulajdonságát. De ez a jókaiasan korlátozott ábrázolás is vezethet a realizmus felé, ha a kiemelt jellemvonás nemzeti színezetű, a kor bélyegét viseli magán, feltárja egy foglalkozás, életkor, mélyen emberi lelkiállapot jellegzetességét. És Jókai legsikerültebb romantikus hőszainál erről van szó: Kárpáthy Zoltán tiszta lelkesedése nem érteti-e meg velünk a fiatal Eötvöst, Lovassy Lászlót és társait, Rab Rábyban nem egyesül-e a II. József-korabeli haladó magyar értelmiség emberszeretete, bizakodása az észben és a felvilágosult uralkodóban? Lehet-e szebb példája a hetykeséget és derűt forradalmi indulatba oltó fiatalságnak, mint a Csittvári Krónika diákjainak helytállása a kollégiumi „büntárgyaláson”. Azt, hogy milyen testet-lelket emésztő tudásvágy lobog egy fiatal természettudósban, kitől tanulhatnánk meg jobban, mint Berend Ivántól? Baradlayné akkor is jelképe marad a fiaitól nagy tetteket váró anyai szeretetnek, ha húsból-vérből való embernek nem is tarthatjuk, annyira felolvad egyetlen eszmében.

Jókait az teszi többek között oly nagy jelentőségűvé irodalmunk történetében, hogy azokról az embertípusokról, nagy szenvedélyekről, foglalkozási ágakról, amikről ő ad hírt, lélektanilag romantikusan leegyszerűsített, de művészileg mégis szuggesztív módon, — realista ábrázolást többnyire alig kaptunk. Mikszáth dzsentri ábrázolásaival egészen jól párhuzamba állíthatók (ha művészileg egy fokkal szürkébbek is) Tolnai Lajos, Csiky Gergely, Iványi Ödön stb. egyes figurái. De vajon Vértesi Arnold vagy Eötvös Károly honvédei felérnek-e Baradlay Richárddal, van-e nagyigényű realista regényünk a reformkor vezető értelmiségéről — a Falu jegyző-jét kivéve — adott-e számot

kiválóbb magyar író iparosodásunk kezdeteiről Jókain kívül? A hazafias, az igazságtevő pátosz nem szükségképpen hiányzik a kritikai realizmusból (gondoljunk Gogolra, Tolsztojra) s van-e mégis realista írónk, aki e nagy emberi szenvedélyek ábrázolása tekintetében Jókai mellé volna állítható Móriczot kivéve?

Minden patétikus nagyszerűség mellett is nem egyszer érzünk hiányt a Jókai-hősök erkölcsi színképében. Olykor nem látjuk bennük eléggé a nép sorsán meginduló humanizmust, máskor hasztalan keressük az önmagukkal való szívós harc élményét, az elbukáson át való újrakezdést, amit Goethe utolérhetetlenül fejezett ki: „Csak azé az élet és szabadság, ki napról-napra vívja ki.” Egyszer a könnyelműen halmozott, szinte már egymással is ellentétes jótulajdonságok tömege hánt (miért kell például Berendnek az ivásban is ugyanolyan verhetetlennek bizonyulnia, mint ipari vállalkozásban; miért nem elég Kárpáthy Zoltánnak a politikai babér, szerelmi boldogság, gyémánt jellem, miért ruház még rá az író filozófusi és költői zsenialitást is?).

Vakság, süketség kellene ahhoz, hogy tagadjuk a Szentirmayak, Kárpáthy Zoltánok jellemrajzának értékét, de az is bizonyos, hogy későbbi műveiben gyakran jobban el tudta szakítani hőseit nemesi világuktól, többoldalúan érzékeltette a néppel való kapcsolataikat, önmagukkal vívott harcaikat. Baradlay Richárd, Jenőy Kálmán, Tanussy Manó, Ráby Máttyás az elnyomott parasztságért, a megtámadott vagy megalázott nemzetért érzett lelkiismeretfurdalásuknak vagy egyenesen egy népi szereplő ösztönzésének köszönhetik kitartásukat az igaz ügy mellett, amelyet áldozatosan, de már nem földöntúli tökéletességgel, hanem olykor keményen vívódva szolgálnak! Bennük és a hozzájuk hasonlóknak láthatjuk Jókai előbbrehaladását az 50-es évekhez képest a pozitív hős megalkotása terén; a heroikus alakok egy részéről azonban azt mondhatjuk, hogy fő gyengeségük a néppel való csekély kapcsolat és a belső fejlődés hiánya.

Egyesek azt hiszik, hogy a Jókai-hősök olyasfajta szélsőségesen kiélezett típusok, mint aminők a nagy nyugati realistáknál (Balzac, Stendhal) fordulnak elő. Szemükben Jenőy vagy Tatrangi, — Rastignac, Gobsec vagy Grandet testvére. Ez a felfogás alapvetően téves; az említett alakok felnagyított, rendkívüli jellemek ugyan, de alapjában káros, ellenséges jellegűek, akikről joggal mondja egy szovjet irodalomtörténész, MOTILJOVA (Irodalomtörténet, 1953. 3—4. sz.): „A nyugateurópai kritikai realizmus mesterei azzal, hogy abnormális erővel rendelkező negatív típusokat teremtettek, a kapitalista civilizáció kettős hatását ábrázolták. Bemutatták, miként ébreszt ez a civilizáció az emberekben kezdeményezést, tettvágyat és más képességeket, de ugyanakkor azt is bemutatták, mint torzulnak el, és fejlődnek emberellenes irányba ezek a képességek”. Jókainál minderről szó sincs: főhősei nemcsak hogy nem negatívak, de makulátlanok, s a jellemzett balzaci hősök nem egyedül az ő munkásságából hiányzanak, de szinte egész XIX. századi regény-

irodalmunkból, Kemény történeti regényeit s esetleg Tolnai néhány művét kivéve. Ennek okai világosak: a magyar polgári fejlődés túl gyenge volt ahhoz, hogy ilyen nagyvonalú szörnyetegeknek adjon életet.

Elfogadhatóbbnak látszik SÓTÉR ISTVÁN fejtegetése ugyanerről a témáról (lásd Szabad Nép 1954. május 5.): „De Jókaihoz legközelebb Petőfi hős ábrázolása áll...: a Jókai-hősök szinte úgy népmeseiek, mint a János vitéz. Arra, hogy miként lehet egy hős nagyszerű felemelkedését bemutatni, Petőfi adta Jókainak a legsugallóbb példát! Mégpedig nem csupán a János vitézzel adta, de az Apostol Szilveszterével is. Az, ahogyan Szilveszter megtalálja, kialakítja a maga hivatását —... nagyon is emlékeztet Jenőy Kálmánra, Ráby Mátyásra.” Ebből csak annyi feltétlenül igaz, hogy a népmesék hatottak Jókai tipizálására. Ez a hatás azonban inkább formai technikai jellegű volt, vagy csak részletekben érvényesült. Valójában a Jókai-hősökből éppen az hiányzik, ami a János vitézt János-vitézzé teszi: a naiv azonosulás a népi felemelkedéssel, a meseszerű, legyszerűsített háttér. Nem véletlen, hogy a János vitéz meg a Toldi 1848 előtt született. 48 után ezt az idilli realizmust nem lehetett folytatni epigonizmus, tehát az élet eleven ihletése elől való elzárkózás nélkül. Arany nem is tette ezt. Újszerű, a korábitól elűtő népieségének éppen a balladák és a Bolond Istók a legszebb bizonyítékai. De nem folytatódott mindez Jókainál sem, hisz hősei nem a radikális népi felemelkedést, hanem a reformot hirdetik, a néppel való egységük nem eleve adott, hanem önneveléssel elért, a környezet és az epizódfigurák nem népmeseien ábrázoltak, hanem többnyire a modern realista regény technikájával vannak megírva. De nem rokoníthatók ezek az alakok Szilveszterrel sem, bár az Apostol nem népmesei alkotás és valóban a romantikus eszményítés nagyszerű példáját láthatjuk benne. Szilveszter forradalmár, nagyvárosi plebejus, megalkotásában a nép és a kivételes hős megoldatlan problémájával viaskodik Petőfi, ami Jókait 49 után nem nyugtalanította különösebben, s emellett elsősorban lírai állapotok kivetítése s már csak azért is távol áll az ízig-vérig epikus Jókaitól.

E középponti alakok megalkotásában a 40-es 50-es évek eseményeinek és eszmevilágának jutott a legnagyobb szerep. A reformkor iskoláiból puritán, stoikus erkölcsöt hozó nemesi értelmiséget magávalragadta a nemzeti újjászületés lendülete, s a szabadságharc olyan embereket formált belőlük, akik egyszerre voltak politikusok, katonák és szakemberek. A Bach-korszak fojtogató légkörében Jókai tíz körömmel kapaszkodott ezekbe az eszményített emlékekbe: sokoldalú, fáradhatatlan, gyakorlatias, emellett lelkesedni tudó férfiakat és nőket akart kora elé állítani s ebben mintái egyaránt lehettek a reformkor vezető politikusai, meg a hétköznapi egyszerű hősei. Ebből következik, hogy ember-eszményében bizonyos változás állt be: a *Hétköznapiok* egész világgal harcban álló, meghasonlott Bálnai Körmös Istvánja helyébe harmonikus, kettősséget nem mutató alakok egész sora lépett. De azért a megalkotásukban használt írói technika nem változott meg döntően. Az eszmé-

nyitás elzárta tőlük a kicsinyes komikus vagy aljas mozzanatokot, megnövelte, változatossá tette képességeiket, különlegesen fordulatossá sorsukat, s olyan szerkezet épült körülöttük, ahol központi helyük is vitathatatlan volt, mert felsőbbségüket a szembeállított ellenfelek silánysága is igazolta. Ha leegyszerűsített is a lelkiviláguk, mégsem válnak pusztá tételekké, papirosfigurákká, ami az effajta művészi eljárásnál mindig bekövetkezhet, hiszen a sematizmus nem napjaink irodalmában jelent meg először. Mi teszi élővé őket? Nagyon nehéz erre a kérdésre válaszolni, de talán elég, ha csak néhány momentumra utalunk.

Egyrészt Jókai a társadalom közösségi képzetének már megszokott fantasztikus teremtényeire hivatkozik: hőseit a mondák, mítoszok, eposzok teremtményeihez közelíti egy-egy cselekedetükben. Ily módon pl. valósággal népmesei hőssé magasodik a Kőcserepy leányt megmentő Kárpáthy Zoltán. Máskor belevegyít jellemük spektrumába egy-egy teljesen hiteles színt, egy-egy élményüket nagyon intenzíven rajzolja meg. Ilyenkor néha saját belső világát ruházza rájuk. Így történik az, hogy a fiatal Kárpáthy Zoltán olyan naiv kedvességgel, jólnevelt kisfiúként viselkedik Kőcserepy estélyén, megbotránkozva más kamaszok nevetlenségén, akárcsak maga a fiatal Jókai Móric! Sokat tesz ilyen vonatkozásban a költőiség, amely az általános ember¹ lelkiállapotok, hangulatok mesteri érzékeltetője. (Az idő múlásának, az emlékezés varázsának micsoda szimfóniája hangzik fel akkor, amikor Szentirmay beviszi Zoltán halott anyja tizennégy év óta elzárt szobáiba.) De meg lehetne említeni a nyelv szemléletességét is, amely egészen eredeti fordulatokkal írja le a cselekmény egy-egy részletét. A különleges Rudolf például egyszerre jó ismerősünké válik, mert ilyen apróságokat olvasunk róla: „Rudolf leírhatatlan savanyú képet csinált ez örvendetes izenethez, s amint elhatározta magát, hogy helyéből felkeljen, mintha egy gőzgépet kellene mozgásba hoznia, oly fáradsággal tevő, s nagy kedvetlenséggel beleakasztva magát István gróf karjába, engedé magát cepelni, amerre annak tetszik.”

5. fejezet

Az Egy magyar nábob és a Falu jegyzője közt talán az a legszembe-tűnőbb művészi különbség, hogy Jókai műve sokkal kevésbé szatirikus, mint Eötvösé. Pedig Jókai nem volt ellensége a szatírának, nem vallotta a hanyatló polgárság véleményét a szatíra alacsonyabbrendűségéről, a komikumnak első-sorban mulattató jellegéről: a néphumor az ő szemében népi ítéletmondás volt a világ dolgairól. A „*Magyar néphumorról*” írt akadémiai székfoglalójában nemcsak a középkori humorról jelentette ki, hogy „a néphumor nyilai mindig az uralkodó visszaélések ellen voltak intézve”, hanem általánosságban is a zsarnokságtól meg nem túrt, a szolgállelkűségtől teljesen idegen tüneménynek

tartotta a népi tréfálkozást: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek kik szeretik kimondani az igazságot, mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is... azoknál otthon van a humor.”* De már az idézett értekezés további részeiből is kitűnik, hogy Jókai nem a Petőfi féle szatírák előfutárait keresi a magyar adomákban; nem is azokra a nemeseket gúnyoló költeményekre emlékszik elsősorban, amelyeknek egy példányát idézte később a Csittvári Krónika ismertetése során az Ís mégis mozog a föld-ben. Elsősorban azt az anekdotakincset elemzi, amelyben egy-egy osztály vagy réteg önmagát csúfolja, s ami ennél fogva már eleve nem lehet metszően éles. Mindenütt, a jurátuséletnél, a megyei tisztújítás vagy a táblabíróvilág jellegzetes történeteiben azt látja, hogy azok „nemzetünket apró hibáikban és nagy erényeikben képviselik”.

Hogy a táblabíróvilág idejétmúltsága feletti jóindulatú elsiklás hogyan férhet meg a „szabadelmű és felvilágosult” humor hirdetésével, azt legjobban akkor érthetjük meg, ha a Bach-korszak légkörére gondolunk. Jókai a komikum maróbb savát elsősorban az idegen elnyomás kreatúráinak kigúnyolására tartogatta, ide kellett szerinte az az „önállóság, saját ítélő tehetség”, amely nélkül a magasabb humor el sem képzelhető. A magyar élet hibái az osztrák zsarnokság értelmetlenségéhez és időszerűtlenségéhez képest eltörpültek. Ő és kortársai csak mosollyal tudtak róluk beszélni, és Jókai szemében úgy látszott, hogy a függetlenség visszatérével könnyen le lehetne vetkőzni mindazt, ami akadályoz a továbbhaladásban, annál is inkább, mert sok minden hibának látszó tulajdonság csak egy-egy nemzeti karakter-vonás túlhajtása az ellenállás kedvéért. Nem is a társadalmi szatírákat értékelte elsősorban a néphumorban, hanem annak sajátos nemzeti jellegét, a helyzeteket, személyeket plasztikusan jellemző képességeit, a benne megnyilatkozó leleményességet, nyelvi ötletességet. A magyar néphumor — amelyben a kurtanemesség hozzájárulását épp úgy nem választotta el a paraszti gyökerű résztől, mint más népköltészeti vonatkozásokban — a magyar nemzet életrevalósága melletti koronatanú volt számára: „Ezek a kötetek (a Magyar néphumor c. gyűjtemény, N. M.) élni fognak és tanuskodnak míg magyar él — az pedig él, — míg világ áll.”* Milyen kedvteléssel másolgatja a volt pütkösdi király, Marci névnapi felköszöntőjét, amely a magyar mulatság képeit viszi át játszi könnyedséggel a mennyország tájaira és még a zsidó patriarchákkal is kállai kettőst járát. Magában Kis Miska történetében is a néphumor ügyes sakkhúzását látja. Humorának népi jellege nemcsak paraszti jelenetek, vagy egy-egy népi szereplő sorsának leírásában bontakozik ki, hanem egész színezetében rokon azzal. Kedveli azokat a paradoxonokat, amelyek látszólagos ártalmatlanságuk ellenére is sokat mondanak. Jellegzetes példája ennek az úri társa-

*L. Életemből. Bp. 1898. I. k. 313. I. skk.

*L. id. m. 330. I.

ságban a sarat jól megálló Kis Miskáról tett megjegyzései: „Azok a betyáros tempók világosan mutatják, hogy jobb körökben nevelkedett..” Szereti szembeállítani egymással az ellentétes jellemeket, vagy a teljesen különböző lelkiállapotban levőket: a középkori módon, de magyarosan duhajkodó Jancsi úrral pl. a franciás aranyifjúság romlottóságát karikírozó Abellinót, de még a legkisebb jelenetben is gyakran folytatja ezt a technikát, amikor például az izgatottan kérdezősködő Bogozy jurátus faggatódzására ilyen választ adat Szentirmay huszárjával: — „Hány esztendő? — Én magam csak négyvenkettő, hanem az apám elélt nyolcvanig.” Egy-egy külön ember mellé a komikus alakok kisebb sorát rendeli: a nábob nem mindennapi házatájának méltó tisztviselői az urával komázó Palkó huszár (aki ura köszönésre nyújtott jobbkezét meghitt közvetlenséggel csak „elsőlábnak” titulálja) és a félnék, aggályosan becsületes, tisztaszívű, de bolondos környezetét mindenben komolyan vevő Varga Péter. Hogy ez a két alak azután egymással milyen komikus ellentétben van, arról felesleges is beszélni. Gyakran valakinek az egész környezete átveszi a gazda jellemvonásait, érdeklődési irányát: így azután komikus túlzással a jogással kapcsolatban minden a törvénytudományra emlékeztet, még a róla szóló közléseket is jogi műszavakkal kell elmondani, még a sírjukat is úgy kell emlegetni, hogy most már „birtokon belül kerültek” egy olyan lakásba, amelyet senki nem okkupálhat tőlük. A nyelv maga is hajlékonyan követi az író szellemének ezt a pajkosan naív villódzását. Játszik a népetimológiával, elferdített idegen szavakkal, újszerű kapcsolatba hozza a népies és szaktudományos vagy emelkedett hangú kifejezéseket, nem ijed meg a szalonokban akkor kimondhatatlan paraszti szóktól, még az „ingben-gatyában”-t is leírja.

Nyilvánvaló, hogy Jókai humora nemzeti színezetnél népi eredetnél fogva nem csupán a stílust, az atmoszférát teszi valóságúvé, hanem az egész ábrázolást erősen a realizmus irányába viszi. A humor segíti az emberi különlegességek vagy gyarlóságok ábrázolásában is: mellékalakjai többnyire alapjában véve derék emberek, ha van is egy vagy két hibájuk, de az a közös ségre nézve ártalmatlan s őket éppen az utóbbiak humoros festésével tudja egyéníteni. Tempós hallgatagság, néha lassúszűség nélkül hova lenne Boltai mester, felismernénk-e Bogozyt együgyű igénytelenség, Tarnaváryt kedélyes nyersség nélkül? Igaz, hogy a műbe beáramló életanyag szögletesebb, durvább része gyakran fennakad az írói szűrőn, amely elsősorban a humorosan, tehát együttérzéssel ábrázolható jelenségeket engedi be, de ki ne érezné az effajta alakok mögött az élet sokszínűségének szeretetét, a köznapi emberbe vetett hitet?

Egészen máshol lobban fel Jókainál a szatíra tüze: Abellino és az arisztokrata klub degeneráltsága, a Maszlaczkéhoz hasonló törtetők, a Kecskerey-féle elősdiék együttérzés nélkül, kívülről ábrázolva jelennek meg komikus görbe tükrében. A kozmopolita arisztokráciát (Az élet komédiásai, Kiskirá-

lyok) az abszolutizmus minden rendű és rangú lakójait (Az új földesúr, Szerelem bolondjai, Szabadság a hó alatt) a harácsoló bankárságot Jókai többnyire szatirikusan jellemezte, mert voltak határozott körvonalú pozitív eszményei, bízott e káros tényezők megszüntetésének lehetőségében. Viszont a dzsentri, a hazafias nagybirtokosság sohasem kapott életművében szatirikus vágásokat, kivéve az utolsó korszak regényeit és novelláit, elsősorban a Kiskirályokat.

Szatírája jól megtalálja azokat a különleges helyzeteket, amelyek típusainak egyébként csak homályosan megnyilatkozó, leplezett, közömbösített, alaptulajdonságait művészileg szuggesztívvé teszik: a pesti árvíz, amely másokat a legmélyebb önfeláldozásra lelkesít, rendkívül kidomborítja Abellino és báró Berzy bűnös léhaságát, Maszlacky fiskális pénzhéségét és képmutatását. Az a páratlanul komikus helyzet, hogy a züllött Abellino az örökség megszerzése érdekében Szentirmay magánéletének cenzorává, Fanny erkölcsbírójává válik, — ha nincs is eléggé kiaknázva, — mégis elsőrendű szatirikus tehetségre vall. Érdemes megfigyelni, hogy az egyébként csodálatosan gazdag képzeletvilágú író mennyire ragaszkodik a külső valószínűséghez szatírájának részleteiben is. A gulliveri rendkívüliség mindvégig távolmarad művészi stílusától, mert képzeletvilága a nagyítás, felfokozás tekintetében elsősorban a pátosz és nagyszerűség, s nem a groteszk felé tart. Komikus felnagyításra még leginkább a *Jövő század regénye* mutat példákat, így a képviselőház karikatúrájával, ahol gépesített házszabályok, képviselőket felelő és süllyesztő szerkezetek közepette folynak a politikai viták, s az egész olyan, mint a 70-es évek egy „honatyájának” lidércnyomásos álma.

Ha a humor Jókai írói stílusában elsősorban a realizmus speciális művészi megnyilatkozási formája, feltétlenül felmerül a kérdés: milyen a viszony a humor és a romantika közt. (A tárgyalás folyamán a továbbiakban nem teszünk határozott különbséget a komikum különféle fajtái között, hanem váltogatva használjuk rájuk a komikum, humor stb. elnevezést. A különbségtéveszre ugyan szükség lenne, de ez már a későbbi kutatások feladata.) Már egy pillantás fejlődésrajzára arról győz meg, hogy a komikus ábrázolás elsősorban abban az alkotási periódusban lép nála előtérbe, amikor a romantika nem válik túlnyomóvá, vagy éppen egyeduralmódóvá. Az 1849 előtti és az 1880 utáni írónak csak kivételesen akadnak értékes komikus művei (Kiskirályok, Gazdag szegények, illetőleg Sonkolyi Gergely), ellenben a közbeeső, a realizmus előrenyomulását jelentő időszakban születik meg az *Egy magyar nábob*, És mégis mozog a föld, Az új földesúr, Az élet komédiásai, Rab Ráby, elbeszélései közül a *Kedves atyafiak*, A nagyenyedi két fűzfa, A debreceni lunátikus, melyekben a nevetetés a legmagasabb írói színvonalon jelenik meg. A felsorolt művek egyúttal azt is mutatják, hogy elsősorban ott bukkanhatunk a komikum bő forrására, ahol a költő nem adja át magát utópista elképzeléseinek, nem szakad el térben és időben messzire az általa ismert világtól, hanem megmarad a vidéki birtokosnemesség és a kisvárosi élet festése mellett. Részben az

utópizmus, részben az ellenszenves kapitalista környezet miatt hiányzik erősen a nevetető elem a *Jövő század regényéből*, az idegen viszonyok leírása közt fakó marad a *Szabadság a hó alatt* komikuma, s nincsen derű a hazai földtől elszakadó képzelet alkotásaiban (Véres könyv elbeszélései, Oceánia, Kalózkirály, Délvirágok stb.).

A komikus elem azonban még a legderűsebb Jókai-írásokban sem fűződik a heroikus központi alakok köré. Különösen jól látható ez az Egy magyar nábobban és a Kárpáthy Zoltánban. Nevetünk Tarnaváryn, Bogozyn, Boltain, keserű, ironikus mosollyal olvasunk Abellinóról, br. Berzyről, Maszlaczkyról, az agarászegyletről, de Szentirmay és Kárpáthy Zoltán iránt csak elfogódott tiszteletet akar kelteni a szerző. Hanem Jókai azért rendkívüli tehetség, hogy ezt a tiszteletet se hagyja meg fellengzős magasságban: beszéltünk már azokról a bensőséges árnyalatokról, apró mozzanatokról, amelyekkel kedves ismerőseinkké teszi héroszait. Ezek között nem utolsó szerepet játszik a komikum. Az eszményi hős rendszerint szellemes ember, ötletek, szójátékok, aforizmák sohasem hiányzanak a tarsolyából, máskor egyenesen felcsap tréfacsinálónak, megtáncoltatja, nevetségessé teszi ellenfeleit, mint Zárkány Napoleon az Élet komédiáisaiban.

De válhat-e maga a hérosz tréfa áldozatává, lehetnek-e komikus jellegzetességei, ellentmondásai? Sietünk megállapítani, hogy mélyebb jellemkomikum nem mutatkozhat személyükben; Jókai illúziója sok, realitás-érzéke kevés ahhoz, hogy egyik-másikukban felfedezze a Don Quijote típust (legközelebb a Rab Rábyban van hozzá), aki a távoli csillagokra függeszti szemét, de elbotlik a göröngyös magyar utakon. Gyakran előfordul azonban, hogy mosolyogva emlékezik meg egy-egy apró botlásukról, gyarlóságukról: kezdetben Baradlay Richárd szoknyavadászként áll előttünk, s így kapja az emlékezetes pofont Liedenwall Edittől, Jenőy Kálmánt Bálványdy báró alaposan felülteti a medvének öltötetett hajtóval, Ráby Mátyást mit sem sejtő jóhiszeműségénél fogva kegyetlenül megcsalja kikapós felesége. Kárpáthy Zoltánt is inkább a magunkénak érezzük, amikor megtudjuk, hogy kissé fél Tarnaváry hangoskodásától. A szelíd tréfákozás még Szentirmayt is papucsban mutatja meg egy pillanatra: összeveszik feleségével, s mikor büntetésül kizárják a hálószobából, sehogysem tud megnyugodni, hiába tanulmányozza pihentetőül a nemzetközi jog klasszikusát, Grotiust.

*

Az Egy magyar nábob és a Kárpáthy Zoltán lapjain nemcsak a reformkor témája, de a reformkor hősies, nemzetébresztő romantikája, és jellegzetes „nemzedékregény” mintája is bevonul Jókai munkásságába. A realizmussal összefonódó romantika első nagy példája irodalmunkban e két regény, még akkor is, ha realizmusát liberális illúziók fátyolozzák, vagy olykor az anekdotikus humor teszi problémátlanná, akkor is, ha romantikája nem formál

sokoldalú élő embereket a reformerek alakjaiból. Írójuk népének hű fia volt, egy a kevesek közül, aki nemcsak szándékaiban, de a valósággal is ébren maradt az elnyomás „csillagoltó sötétségében”: szabad hazában, száz év távlatából, méltó és igazságos, hogy műveit újra átéljük.* 1954.

*

*(Tanulmányom anyagában a meglehetősen közismert Jókai-irodalomra támaszkodok, amelyből ezúttal csak Szinnyi Ferenc művének Jókaira vonatkozó részeit szeretném kiemelni, mint sok szempontból felettébb tanulságosakat (Novella- és regényirodalomunk a Bach korszakban, I. kötet). A nyomtatásban meg nem jelent újabb dolgozatok közül haszonnal forgattam Sötér István „Magyar irodalom 1849–1905.” c. jegyzetét, Szabényi Géza kéziratosa bevezető tanulmányát Jókai válogatott publicisztikai műveinek kiadásához, V. Nagy Sándor „Jókai humora” c. kéziratosa értekezését (jelenleg a MTA Könyvtárában. Néhány adatot Grosser Pál IV. é. egyetemi hallgató „Jókai és a Magyar Sajtó” c. napilap 1857–58-ban” c. kéziratosa szakdolgozata is adott.)

